

Е.Абақан менен бирге жарыққа шығарды. А.Б.Салқынбай бул изертлеуде улыўма тил билиминиң көрнекли ўақиллери Ф. де Соссюр, Э.Бенвенист, У.Эко мийнетлерин биринши рет қазақ тилине аўдарыўға қатнасан.

Профессор А.Салқынбай Түркияда Билкент, Стамбул, Анкара университеттеринде, Халықаралық «Келешек» бағдарламасының гранты менен 2013-2014-оқыў жылы АҚШ та Висконсин-Мадисон университетинде 1 жыллық қәнигелигин жетилистирийден, 2017-жылы АҚШтағы Висконсин-Мадисон университетинде, 2018-жылы Францияда Париж қаласында КОНКОРД халықаралық Академиясында, 2019-жылы Германияда Дюсельдорф университетинде илимий қәнигелигин жетилистирийден өтти.

Илимпаз АҚШта, Францияда, Германияда, Швейцарияда, Италияда, Испанияда, Польшада, Қытайда, Японияда, Индияда, Араб Әмирлигинде, Россияда, Түркияда т.б. елдерде өткен халықаралық илимий конференцияларға қатнасты, автордың баянла-малары илимий-теориялық дәрежесиниң жоқарылығы менен, илимий жаңалығы менен, әҳмийетли мәселелерге арналғанлығы менен өзгешеленеди.

Автор өз баянатлары менен түркий тиллерине ортақ терминлер системасын қәлиплестирий идеясын, морфологияны жаңа когнитологиялық, функционаллық-семантикалық бағытта изертлеудиң жоллары менен усылларын усынады.

Әдебиятлар

1. Қимыл есімінің семантикасы мен функциясы. –Алматы: «Мектеп», 1994.
2. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. (Е. Абақанмен бірге) –Алматы: 1998.
3. Тарихи сөзжасам. Семантикалық аспект. -Алматы. Қазақ университеті: 1999.
4. Тіл және мәдениет. -Алматы. Қазақ университеті. 2001.
5. Әдіскер тағылымы. -Алматы. Қазақ университеті. 2002.
6. Функционалды грамматика очерктері, -Алматы: Қазақ университеті. 2003.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қозоқ тилшунослигида когнитология, лингвокультурология, тил тарихи, сўз жасалыш, грамматика, лексикология, тил ва маданият ҳақида илмий асарларни тақдим қилган таниқли олима, тилшунос Анаркул Салқинбойнинг ижоди ҳақида сўз юритилган. Шунингдек, олиманинг қозоқ тили тарихи, тил ва маданият бўйича олий ўқув юрти талабаларига, филологларга мўлжаллаб ёзилган илмий асарлари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается о деятельности известного ученого и лингвиста Анаркула Салкынбая, представившего в казахском языкознании научные труды по когнитологии, лингвокультурологии, истории языка, словообразованию, грамматике, лексикологии, языку и культуре. Также проанализированы научные труды ученого, написанные для студентов по дисциплине "история казахского языка", "истории языка и культуры".

SUMMARY. The article describes the activities of the famous scientist and linguist Anarkul Salkynbay, who presented scientific works on cognitive science, linguoculturology, language history, word formation, grammar, lexicology, language and culture in Kazakh linguistics. The scientific works of the scientist written for students in the discipline "history of the Kazakh language", "history of language and culture" were also analyzed.

ДЕТЕКТИВЛИК ПРОЗАНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ТӘБИЯТЫ

К.Г.Матимов – филология илимлери бойынша философия докторы
Эжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: детектив наср, Америка ва Европа детектив насри, рус детектив насри, ўзбек детектив насри, қорақалпоқ детектив насри.

Ключевые слова: детективная проза, Американская и европейская детективная проза, русская детективная проза, детективная проза в узбекской литературе, каракалпакская детективная проза.

Key words: detective prose, American and European detective prose, Russian detective prose, detective prose in Uzbek literature, Karakalpak detective prose.

Қирисиў. Әдебият тарийхында детективтиң жанр ретинде қәлиплесиўиниң узақ тарийхы бар. Бул жанрдың көркемлик дәректери әйемги дәўирлерден саға алып, Орта әсирлердеги қорқынышлы ўақыялар сўўретленетуғын шығармаларда, XVII әсирлердеги Гайто де Питаваидиң «Белгили процесслер» жыйнағында, сондай-ақ, XIX әсирдиң готикалық романларында гезлеседи. XIX әсир орталарына келип белгили жазыўшылар бул детективлик шығармаларды көркем форма ретинде қоллана баслаған ўақытлары кең тарқала баслады. Детективлик проза дўнья әдебиятында XIX әсир орталарында жанр сыпатында қәлиплести. Оның жанр ретинде қәлиплесиўине түртки болған америкалы жазыўшы Эдгар Аллан Поның «Морг

көшесиндеги өлим» шығармасы еди. Ең дәслеп бул детективлик прозаның ирге тасын қалаған америкалы жазыўшы Эдгар Аллан По, Артур Конан Дойл, Чарлз Диккенс болды. Буннан соң Агата Кристи, Жорж Сименон, Борис Акунин хәм т.б. атаклы жазыўшылар детективлик шығармалары менен дўнья әдебиятында терең из қалдырды.

Әдебиятлар анализи. Детективти айрықша жанр ретинде теориялық жақтан түсіндірген, оған анықлама берген англичан жазыўшысы Г.К.Честертон болды. Ол бул жанр ҳақында теориялық ой-пикирлерин 1902-жылы жәрияланған «Детективлик әдебиятты қорғаў» деп аталған мийнетинде сөз етти. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басында детективлик прозаның

жәмийетлик-эстетикалық феноменин изертлеу көплеген илимпазлардың, соның ишінде рус аудармашылары А.Грамски, Б.Брехт, С.М.Эйзенштейн хәм К.Чуковскийлердің дыққат орайында болды [6:90-91].

Детективлик әдебиат (латын тилинен *detectio* – әшқара етиу, инглиз тилинен *detect* – ашыу, анықлау, *detective* – излеуши ямаса излеп тауып сол сырды паш етиу деген мәнилерди аңлатады [4:66]. Солай етип, бул бағдардағы шығармалар шым-шытырық жумбақлы, қылмыслы, жынаятлы ислерди логикалық хәрекет арқалы ашып көрсетіуге қаратылады. Онда ўақыя, эпизод, деталь айрықша көркемлик хызметти атқарды. Даў-жәнжелдің басы әдалатсызлық пенен бетпе-бет келиўден тийкар алып, соң қылмысты шешиў арқалы әдалатлылық пенен жуўмақланады. Детективлик прозаның гүллениўи капиталистлик жәмийетте орын алған карама-қарсылықлардың күшейиўи менен, сондай-ақ, жәмийетлик әдалатсызлықты айыплаған массалық китапқумарлардың пайда болыўы менен байланыслы.

Бундай жетискенлик XIX әсир орталарында китапқумарлардың роман жанрына деген қызығушылығына байланыслы да болған. Әлбетте, детективлик проза реалистлик әдебиаттың белгили бир формасы болып дүнья халықлары әдебиатында ылайықлы орынға ийе. Конан Дойл жаратқан изқуўар Шерлок Холмс қахарманы детективлик прозаның ең танымалы образы болып есапланады.

Талқылау. XX әсирге келип детективлик проза тийкарынан АҚШ хәм Англияда кең тарқалған. Мағлыұматларға қарағанда усы еки мәмлекетте жылына 500 ге жақын детективлик шығармалар баспада жәрияланып турған. Артур Конан Дойл, Гилберт Кит Честертон, Эмил Габарио, Агата Кристи, Рекс Стаут шығармаларында жынаяттың ашылыўы логикалық усылда сүүретленген болса, Жорж Сименон, Моцумато Сэйтё детективлик прозада социаллық-руўхый мотивлерди пайда етти. Кейинги дәуирлерде болса Ремонд Чарлер, Дэшил Хэммет сыяқлы америкалы жазушылар нызам қорғаушылардың жынаят дүньясы менен тиккелей гүреси сүүретленген детектив шығармаларды жаратты. Детективлик проза хайран қаларлық дәрежеде эволюцион раўажланыў басқышларына ийе болды хәм дүнья китапқумарлары арасында сүйип оқылатуғын жанрға айланды.

Бурынғы аўқам дәуиринде детективлик прозаның раўажланыўында белгили дәрежеде жол берилмеген болса да бул жанрдың дүнья әдебиатындағы белгили шығармаларын дәслепп рус тилине, оннан басқа туўысқан тиллерге аудармаланып, басып шығарылып турған. Буннан көзде тутылған мақсет детективлик прозаның раўажланыўына түртки бериў емес, керисинше оларда сүүретленген жынаят әлеминиң түрлері: адам өлтириў, урлық, зорлық-зомбылық, қорқытыў, басқыншылық сыяқлы унамсыз хәрекетлер тек ғана капиталистлик жәмийетте, буржуа мәмлекетлері турмысына тән екенлигин көрсетиў хәм социалистлик мәмлекетлерде бундай иллетлер ушыраспайтуғынлығын, түп-тамыры менен жоғалтып жибергенлигин көрсетиў еди. Хәттеки, сол дәуирдеги баспада жәрияланған терминлер сөзликлеринде де «детектив әдебиат» атамасы «буржуа әдебиатында тән болған жанр» деп түсиндирме берген [3].

Рус әдебиатында детективлик проза Мариэта Шагианянның 1924-жылы жәрияланған «Месс Менд» ертеке-романы менен пайда болды хәм Николай Атаров, Роман Ким, Вадим Панов, Аркадий Адамов, Юлиан Семенов сыяқлы жазушылар дәретиўшилигинде раўажланыў басқышларына ийе болды. Рус детективлик прозасының темасы, идеясы хәм мақсети кең болып, тек ғана жынаятшылық емес, сондай-ақ, түрли ойлап табылыўлар, тарийхый хўжетлерди, қолжазбаларды урлау менен байланыслы ўақыяларды паш етиўде жетекшиликти етеди.

Өзбек әдебиатында детективлик проза 1960-жылларда Искендер Қаландаровтың «Шақасында емес, жапырақта» повести менен пайда болған деп айтылады. Шығарма жәмийеттиң «қара топарлары»ның қылмысларын паш етиўге қаратылған болып, онда урлық, зорлық-зомбылық, адам өлтириў, алдаушылық сүүретленген. Бирақ, автор өз дәуиринде әдебиаттаныўшы алым Сабыр Мирвалиев тәрәпинен «совет ҳақықатлығына жат шығарма» жазғаны, «турмысымыз ушын типик болмаған нәрселерди улыўмаластырыў изинен куўғанлы»ғын, милиция хызметкерлері хәм жәмийеттиң де сондай жынаятлардың пайда болыўына жол қойып берген «ақмақлық» сыпатында сүүретленгени ушын айыпланған. Бирақ, өзбек әдебиатында бул жанр түрли сокқыларға қарамастан раўажланыўын даўам етти. Улмас Умарбековтың «Фотима хәм Зухра» романы, «Жаз жаўыны» қыссасы, Файзулла Қиличевтың «Шынжыр», Саид Равшанның «Чордоқта атылған оқ», Батыр Насыровтың «Алтын қорған апатшылығы» сыяқлы шығармалар жанрдың раўажланыўына хызмет етти. Ал Тоҳир Маликтің 1992-2000-жыллар аралығында жазылған 5 томнан ибарат «Шайтанат» детектив-романы болса өзбек детективлик прозасының ең бийик шоққысы сыпатында тән алынбақта. Соның ушын да Тоғай Мурод бул ҳаққында тоқтап, «бүгинги күнде ылақ Тоҳир Маликке кетти», - деген еди. Сондай-ақ, өзбек әдебиаттаныў илиминде Холиёр Сафоров детективлик прозаның нышанларын ямаса жанрлық белгилерин жәдид әдебиатында белгили орынғы ийе Абдулла Қодирийдің 1935-жылы жазылған «Гүман» гүрриниң өзбек әдебиатындағы ең дәслепки детектив шығарма деў мүмкин деп баҳалаўды басшылыққа алмақта [9].

Қазақ әдебиатында Кемел Тоқаевтың «Түнде атылған оқ», Қалмұқан Исабаевтың «Әжел курсайында», «Коменданттың жазбалары» шығармалары детективлик прозаның ең дәслепки үлгилері сыпатында баҳаланбақта. Солай етип Болат Бодаубай, Шәкен Күмисбайұлы, Мұхтар Анарбекулы, Мұхадас Балажанов, Алдажар Орынбай сыяқлы жазушылар детективлик прозаны раўажландырды.

Қулласы, детективлик прозада жынаят ислері, оны паш, әшқара етиў қызықлы, дықатты өзине тартатуғын абсурд ўақыяларға, бай сюжетлерге ийе болып келеди. Сол себептен болса керек, татар әдебиатында детективлик жанрдың эволюциясын изертлеген илимпаз өз мийнетинде «детективлик әдебиат» термини менен бир қатарда «массалық көркем әдебиат» («массовая литература») терминин синоним ретинде қолланылыўы детективлик прозаның массалық китап

оқыўшылардың эстетикалық талғамына сәйкес келген-лигин есапқа алғанлығы аңласылып тур [1:7].

Нәтийжелер. Карақалпақ детективлик прозасы өткен әсирдің 60-жылларында пайда болды. Бул жылларда А.Бекимбетовтың «Сырлы излер изинен», «Тынымсыз түнлер» детектив повестилери жәрияланыўдан бул жанрдың раўажланыўы Ә.Пахратдиновтың «Қырағы көзлер», М.Қайыповтың «Қара чемодан», Ш.Сейтовтың «Исине тиркелип тигилсин» детективлик шығармалары менен байып барды.

Ғәрезсизлик жылларында А.Ақназаровтың «Дипломаттағы купия», «Жанайбат», С.Исмаиловтың «Ашшы мийўелер» («Қақпан») А.Әбдиевтың «Саўын сыйыр», Ж.Муратбаевтың «Периштелер», «Иймансызлар», Д.Есебаевтың «Тышқан тесиги мың теңге», Х.Өтемуравановтың «Қара қағазлар», Ж.Өтениязовтың «Мийнетсиз дүнья излеме», «Урланған сейф», «Айыпкер ким», «Ципяо», «Жаманның өлими», «Үстиртеги айқас», «Жети мәртеден соң», «Қызларды ким урлады», «Бизнесмен Боббийдің ылайсаңы» хәм буннан басқа да бир неше детектив гүрринлери, улыўма бул шығармалар бүгинги детективлик прозанының гүллениўине салмақлы орын ийелемекте. Буннан тысқары бүгинги әдебиятымыздағы шығармаларда детективлик мазмунды өзінде жәмлеген ямаса оның белгилери, элементлери ушырасатуғын Ш.Сейтовтың «Жаман шығанақтағы Ақтуба»,

А.Әбдиевтың «Жин-жыпырлар уясы», О.Әбдирахмановтың «Босаға», К.Алламбергеновтың «Дәрәя тартылған жыллар» хәм К.Каримовтың «Оңүшинши аўыл» романларына нәзер аўдарсақ детективлик прозаның белгилери бир бағдар алып раўажланыў тенденциясына ийе болғанлығын көрийге болады. Әсиресе, О.Абдирахмановтың «Мырзаның изи» детектив-эссеси қоспа жанрлық формаға ийе болып, нағыз шын мәнісиндеги детективлик прозаның үлгилеринен бири екенлигин сезийге болады. Соның менен биргеликте соңғы дәўирлерде Б.Бекмуратовтың авторлығында «Қарақшылар», «Жағыстағы жаўызлық» детектив романларының жәрияланыўы детективлик прозаның хәзирги әдебий процессте айтарлықтай жаңалық болғанлығынан дәрек береді.

Жуўмақ. Улыўма алғанда карақалпақ әдебияттануы илиминде детективлик прозаның тутқан орны, әдебиятымызда пайда болыўы хәм раўажланыўы хаққында Н.Камалов, Қ.Камалов, П.Нуржанов, Ж.Есенов, З.Алламуратова-лардың илимий мийнетлеринде жетерли дәрежеде изертленди [2,5,7,8]. Хәзирги карақалпақ прозасында детектив жанр поэтикалық табыслары менен көзге тасланбақта. Соңғы дәўирлерде карақалпақ әдебияты көркем поэтикалық, салмақлы, қунлы прозалық шығармалары менен айрықша байып атырғанлығын белгилеп өтиўимиз керек.

Әдебиятлар

1. Галиуллин Р. Эволюция детектива в татарской литературе. АКД. -Казань: 2007, -С. 7.
2. Есенов Ж. Хәрәкәтшәң талант. (Жазыўшы Алланазар Әбдиевтың дәрәтиўшилиқ тулғасы) – Нөкис: «Билим», 2013. 36-6.
3. Ирисбоев Т. Ўзбек миллий детектив адабиёти муаммолари. // Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723 DOI: <https://doi.org/10.24411/2181-1385-2021-00155>.
4. Словарь литературоведческих терминов (редакторы –составители Л.И.Тимофеев, и С.В.Тураев) – Москва: «Просвещение», 1974. -С.66.
5. Нуржанов П. Ғәрезсизлик дәўириндеги карақалпақ прозасы. – Нөкис: «Билим», 2003
6. Кожевникова В.М., Николаева П.А. Литературный энциклопедический словарь. / под общ. ред. – Москва: Сов. энцикл., 1987. – С. 90-91.
7. Камалов Н. «Қырағы көзлер»дің илмей қалған жерлери хаққында. // «Әмиўдәрәя», 1973, №4, 125-127-б.
8. Камалов Қ. Карақалпақ повести. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
9. <https://oyina.uz/kiril/article/3224>

РЕЗЮМЕ. Мақолада детектив насрининг жанрий табииати ҳақида сўз юритилади. Бу жанрининг бадийи манбалари, қадимги ва ўрта асрларда ривожланиши очиб берилади. Қардош халқларда детектив прозанинг ривожланиши ва ҳозирги қарақалпақ адабиётда детектив прозанинг поэтик ютуқлари белгилаб ўтилади.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждается жанровая природа детективной прозы. Раскрываются художественные истоки этого жанра, его развитие в древности и средневековье. Развитие детективной прозы среди братских народов и поэтические достижения детективной прозы в современной каракалпакской литературе отмечаются.

SUMMARY. The article discusses the genre nature of detective prose. The artistic origins of this genre and its development in ancient and medieval times are revealed. The development of detective prose among fraternal peoples and the poetic achievements of detective prose in contemporary Karakalpak literature are noted.

OBRAZ JARATÍWDA KÓRKEM DIALOGTÍN ÁHMIYETI

(Sh.Seytovtın «Shirashılar» romanındağı Esjan ğarrı obrazı misalında)

T.Orınbaev – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

A.Xorezmova – *student*

Berdag atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Tayanch so‘zlar: qoraqalpoq adabiyoti, Sh.Seytov, roman, badiiy obraz, dialog.

Ключевые слова: каракалпакская литература, Ш.Сейтов, роман, художественный образ, диалог.

Key words: karakalpak literature, Sh.Seytov, novel, artistic image, dialogue.

Kirisiw. Dialoglar kórkem ádebiyatnıń barlıq janlarında keń qollanıladı. Kórkem shıǵarmada qollanılgan dialoglar kórkemlik qásiyeti menen ajıralıp turadı. Dialoglar kórkem tekstte qaharmanlardıń óz-ara pikir alısıwın támiynlep

qalmastan, al qaharmanlardıń dúnya qarasın sáwlelendiriwshi, oqıwshıda qaharman yaki personajǵa degen unamsız yamasa unamlı pikirdi oyatıwshı, avtor niyetin júzege shıǵarıwshı bir neshe funkciyalardı atqarıp keledi.